

РОЗДІЛ 1. ЖАХ ГОЛОДНОГО ПЕРЕВТІЛЕННЯ

1.1. СТРАХИ ГОЛОДОМОРІВ: ІСТОРИКО-ФІЛОСОФСЬКО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Страх здавна використовувався як засіб маніпуляції над іншою людиною або навіть цілими групами людей. Проте системою він став лише в період існування тоталітарних режимів. Страх і масові знищення людей в особливо цинічних формах стали головними інструментами функціонування системи тоталітаризму.

Першими хто намагався надати класифікаційну характеристику феномена страху були С. К'єркегор і З. Фрейд. Вони в своїх працях розрізняли реальну (об'єктивну) та екзистенційну (ірраціональну, нервову) форми страху. Перша форма – це конкретний страх-боязнь (Furcht) у С. К'єркегора, або емпіричний страх чогось предметно визначеного, що існує всередині сущого світу в М. Гайдеггера. Засновник психоаналізу З. Фрейд першу форму страху (Fear) визначав як реальний страх, у якого має бути його об'єкт. У сучасній психології реальний страх усвідомлюється природним і раціональним явищем, яке є реакцією суб'єкта на сприйняття зовнішньої небезпеки, передбаченого ушкодження або втрати будь-якої соціально значимої цінності. Ця форма страху іноді вважається психофізіологічним інстинктом самозбереження.

Інша форма феномена страху визначена С. К'єркегором як глибинний страх-туга (Angst – іноді перекладається і тлумачиться як тривога, жах). Angst “збуджується в людині не навколишнім світом, конкретним об'єктом, а тільки тим, що передує цьому світові об'єктив і що уможливорює саму об'єктивацію реальності”. М. Гайдеггер теж визначав Angst як жах-тривогу, у якій відсутній об'єктивний предмет. У стані Angsty людина не відчуває будь-якої основи в сущому і предстає перед Ніщо. Тобто в цю мить людині “жахом відкривається Ніщо”. Тому жах, який виходить за межі сущого, позбавляється предметності. У цей момент все ніби зникає з очей і людині нема на що спертися. У такому стані людина ніби зникає сама для себе. Такий досвід існував з часу першоусвідомлення себе як в індивідуальному, так і в історичному вимірах буття, і тому Angst – це найархаїчніше сприйняття людиною свого особливого буття.

Найбільш раціонально-матеріалістичну позицію в розгляданні форм страху зайняв З. Фрейд. Він зазначав: “вільний страх, що ладен прив'язатися до будь-якого з більш чи менш відповідних змісту уявлень, які чинять вплив на судження, вибирає сподівання, підстерігає будь-який випадок, щоб знайти собі виправдання”. Відтак, на думку засновника психоаналізу, страх може бути невротичної

форми, яка характеризується відсутністю раціонально-визначеного об'єкта. Найсуттєвішою ознакою страху є його немотивованість, беззмістовність, позбавленість будь-якої фабули. Він має вільну “летючу” природу, що постійно шукає самовтілення в предметному світі та існує в чуттєвому світі людини як розмите, слабе воління-бажання.

На думку І. Фейгенберга, біль і страх взаємопов'язані: біль може викликати почуття страху, і навпаки, у стані страху відчуття болю може виникнути під впливом таких подразників, які звичайно не викликають болю. Схожу точку зору має американський психолог О. Маурер, який доводить, що страх – це передчуття болю. Він розглядає страх як умовно-рефлекторне явище, зумовлене відношенням до больових реакцій. Відомо також, що чуттєвість до больових подразників більша коли люди відчують страх, ніж у тих випадках, коли вони відчують гнів.

Радянський психолог В. Дерябін вважав, що існують певні градації страху, які виражаються у людини в різних формах, залежно від обставин і мотивів самої особистості. До градацій страху він відносив: жах, паніку, боязнь, тривогу, боязливе очікування, залякування. Пояснюючи почуття жаху, В. Дерябін визначав його як “найсильнішу ступінь страху”, а переляк, як раптове і швидкодіюче почуття страху, яке протікає.

Феномен страху виникає разом із людиною як в індивідуальному, так і в загальнокультурному змісті. Страх пронизує всі сфери людського існування. Боротьба людини зі страхом породжує у неї фантазії, допомагає їй справлятися з тягарем хвилювання, що зберігається в індивідуальному досвіді й культурній традиції суспільства. Такі культурні “кліше”, названі К. Юнгом “архетипами”, передаються генетично і містяться в людській несвідомості. Архетип, незалежно від людської свідомості, впливає на психологічне життя особистості, нав'язує їй певні суспільні дії та настрої. “Зустріч” архетипу зі свідомістю, як правило, викликає панічний страх, стикаючи індивіда з давніми релігійно-культурними символами, за якими стоїть вже пережитий страх.

Різноманітність мотивів і багатоплановість емоційного протікання страху в різних психологічних сферах призводить до термінологічної заплутаності та позначення страху іншими науковими поняттями. Незважаючи на це, треба зауважити, що феномен страху, який визначається різними термінологічними системами і як психічне явище, і як факт свідомої діяльності людини, може бути розглянутий як єдина філософська категорія людського існування з моменту його виникнення до сучасності.

У відчуття страху є велика кількість градацій – від легкого неспокою до жаху. Саме жах створює невроз переляку, який може повністю знищити особистість людини або ввести її в стан оціпеніння, коли вона стає абсолютно беззахисною. Спроба введення цілого суспільства в стан жаху і була проведена більшовицьким керівництвом вперше на території України під час голодомору 1921-1923 рр., а продовжена в період голодоморів 1932-1933 та 1946-1947 рр.

Не заглиблюючись у дискусію, визначимо деякі характерні якості страху і тривоги, які найчастіше зустрічаються в сучасній психології:

- Тривога – це комбінація емоцій, страх – лише одна із них.
- Страх є уродженою реакцією на небезпеку, тобто інстинктивно обумовленою формою психологічного реагування при наявності загрози. Тривога, на відміну від страху, – це надбаний, соціокультурний феномен.
- Страх розглядається як реакція на визначену і безпосередню небезпеку, яка, у час свого виникнення, утворює в психіці людини замкнений простір. Тривога є реакцією “безоб’єктивною”, яка виникає при переживанні несвідомої та невизначеної загрози. Тобто ця характеристика тривоги ідентична поняттю ірраціонального страху.
- Тривога розуміється як чекання небезпеки, перенесене на майбутнє. Страх – як згадка про небезпеку, має своїм джерелом, головним чином, минулий досвід, який травмує людину.
- Незважаючи на свою невизначеність, тривога в більшій мірі раціональна, а страх – емоційний, ірраціональний феномен.

Необхідно визначити ймовірні біологічні та соціокультурні сфери страху:

- Біологічна та соціальна. Біологічна (інстинктивна, вроджена) не потребує безпосереднього досвіду зіткнення із загрозливим стимулом. Це може бути відчуття неспокою, яке викликане порушеннями енергетичного метаболізму: киснева недостатність, відсутність води та їжі. Більш генетично розвиненою підсферою страху є острах висоти, темряви, вогню, води, раптових спалахів світла, зіткнення з величезним об’єктом, який швидко наближається до суб’єкта тощо. Також до біологічної сфери страху можливо віднести боязнь чи загрозу закону збереження виду, що має своє продовження в генезисі соціокультурних (і переходить у сферу соціального страху) феноменів людства – первісні моральні норми збереження жінок і дітей роду, племені.
- Соціальна сфера страху тісно пов’язана, або взагалі корениться, з материнським середовищем та процесом народження. На думку

Е. Фромма, головна цінність людства полягає в самому суспільстві, яке позасвідомо сприймається як материнська утроба, що захищає людину від загрозливого зовнішнього (“не окультуреного”) світу, і в межах якої людина реалізує й удосконалює себе. Перші піднесено-жахаючі відчуття народження залишаються незмінно-присутніми соматично-естетичними символами існування людини у світі. Таким зовнішнім символом є крик, який включає різноманітні види страху та відчаю. Крик поєднує в собі біосоціальні страхи, тому і набуває значення символу незмінної присутності людини у світі. У цілому соціальна сфера страху опосередкована соціокультурним та історичним розвитком суспільства. Вона реалізується в острахі перед будь-якою особою, соціальним інститутом, річчю, суспільним положенням, які оцінюються як вагоме, святе (тотемні чи магічні зображення; Бог та Його завіти й символи; цар; держава і закони (табу); жрець; втрата честі, роботи тощо).

- Універсальна (хронічна) та специфічна. До універсальних страхів належать страхи, об'єкти яких постійно (в історії людства та у традиції будь-якого етносу, суспільства) викликають це відчуття: природні катастрофи, голодомор, соціальний хаос, епідемії, війна, втрата ідентичності зі своєю родиною, етнічною групою тощо. До специфічної сфери відносяться страхи, які існують у короткій період у соціальних групах, а не в цілому суспільстві, тобто короткочасні та обмежені особистим колом: острах бунтів, економічних криз, тероризму, страх іспитів тощо.
- Індивідуальна та масова. Індивідуальні страхи безкінечні за своїм змістом та виявом. Проте їх розмежуємо на: а) суцього персональні, інколи унікальні (бібліофобія, дендрофобія, ергофобія); б) страхи, які поділяють більшість людей (страх смерті (фізіологічної та соціальної), хвороб, збожеволіти, острах за своїх дітей). Масові страхи формуються у процесі соціальної та культурної комунікації і віддзеркалюють ієрархію цінностей і традиційних переваг, які склалися у певному суспільстві, його верствах та групах. Їх зміст охоплює найбільш значущі сфери індивідуального та суспільного життя і дуже часто має стереотипний характер, закладений у національні риси характеру того чи іншого етносу чи суспільства. Наприклад: різноманітні етнофобії, чекання Страшного суду, “імперіалістичних агресорів” тощо і страх перед ними.
- Ситуаційна та обумовлена. До першої сфери відносяться страхи, обмежені тільки одноразовою та раптовою обставиною, які нерідко повторюються у подальшому житті. Досвід переборення

ситуаційних страхів сприяє кардинальній зміні особистого світосприймання людини. Це можуть бути: страх за ненавмисне порушення закону, страх першого бою чи дуелі, страх присутності під час убивства. Обумовленими сферами страху є соціальні дії, у яких заздалегідь передбачається присутність переборення цього відчуття людиною – ризик у бізнесі та політиці, переборення страху льотчиками-випробувачами, спортсменами під час змагань тощо.

- Раціональна та ірраціональна. Ці сфери страху повторюють уже визначені форми феномена, але вказують на його суспільно-дієві можливості. Страх, що спрямовані на ясно сприйняту визначену загрозу та мають високу ймовірність реалізації, можна оцінити як раціональні. Ця сфера може бути поділена на реальний та уявлений страх. Реальний страх з'являється при наявності будь-якої загрози; уявлений (сфантазований) – це страх, який існує в прогнозі людини на майбутнє. Уявлений страх може трактуватися як тривога. Ірраціональний страх не має чітко визначеного об'єкта загрози і, як правило, характеризується афективним забарвленням. Ірраціональна сфера страху поділяється на патологічний та екзистенційний, межі яких важко розпізнати.

Розгляд основних функцій феномена страху показує, що характеристика його як негативно-позитивної емоції полягає в тому, щоб змусити індивіда на свідомому (раціональному) та несвідомому (рефлексивному, інтуїтивному, ірраціональному) рівнях до дій, які б удосконалювали свідомість та поведінку людини, створювали механізми, які пристосовували людину до нового чи домінуючого середовища, закликали її до самовдосконалення. І навпаки, страх, при сильній інтенсивності, у тривалий час чи у штучно створених умовах існування, може перетворювати людину в тварину, слухняний суспільний автомат. Руйнівне почуття страху деформує моральні засади, змушує населення порушувати найсвятіше – родинні зв'язки, що і відбувалося під час голодоморів в Україні.

Серед широкого спектра психічних станів, спричинених голодоморами, найстрашнішим було повне руйнування психіки. Внаслідок чого траплялися випадки канібалізму і трупоїдства. Найбільший жах у період голодоморів викликав канібалізм (людодіство), який може служити ілюстрацією втрати людиною своєї особистості.

Голод приймав найстрашніші форми. Він знищував моральні принципи та заборони, вбивав людину фізично і морально, позбавляв людської сутності. Мертві годували живих, свіжі могили розкопували.

Померлим не було спокою і після смерті. У матеріалах Одеського обласного державного архіву зберігається підбір документів “Записи лікарів-психіатрів про людодїство”, який містить страшні картини канібалізму.

Термін “канібалізм” походить від французького “cannibale” – людодїд, і означає поїдання людського м’яса, що використовувалося у первісних народів. Побутовий канібалізм практикувався на найдавнішій стадії кам’яного віку. Із збільшенням харчових ресурсів зберігся як виняткове, викликане голодом явище. Релігійний канібалізм зберігся довше і виявлявся в поїданні різних частин тіла вбитих ворогів, померлих родичів. Він базувався на переконанні, що сила та інші властивості вбитого переходили до того, хто з’їв людське м’ясо.

На території України заборону канібалізму всередині колективу, обов’язок ділитися їжею з усіма його членами (харчове табу) запроваджено ще 50-40 тис. років тому. Навіть далекі предки слов’ян повністю відкидали людодїство, вважаючи його абсолютно неприйнятним для своїх ранніх і пізніх общин. Тим страшнішими виглядають прояви дикості на початку ХХ століття. На ґрунті голоду і пов’язаного з ним здичавіння людодїство затьмарило все.

Випадки канібалізму, які здебільшого припадали на першу половину 1933 р., поширювали страх серед селян. Траплялося, що односельці чинили самосуди над людодїдами, адже їх жертвами ставали насамперед діти. Були і такі випадки, що також виникали на ґрунті порушень психіки, коли батьки свідомо пропонували з’їсти їх після смерті, аби врятувати своїх дітей.

Підтвердженням того, що канібалізм носив поодинокий (випадковий) характер, є свідчення очевидців, які розповідають один і той самий факт людодїства. Адже, коли подібне траплялося, воно наскільки було жахливим і обурювало селян, що запам’ятовувалося надовго і переказувалося іншим.

Факти канібалізму та психічні розлади від голоду помітно змінювали систему морально-етичних цінностей, люди починали миритися з такими діями і вчинками, які ще недавно здавалися абсолютно неприпустимими.

У навчальному посібнику ми подаємо більше 20 фактів канібалізму на території Миколаївщини в Баштанському, Березанському, Березнегуватському, Врадїївському, Жовтневому, Сланецькому, Кривоозерському, Миколаївському, Новобузькому та Новоодеському районах. Всі ці наведені страшні факти свідчать про знецінення людського життя в умовах існування тоталітарної системи, падіння моральності суспільства і поширення злочинності

на ґрунті голоду. Гасло: “Життя – копійка” – показувало розпачливий стан голодуючої людини.

Саме в цей період відбуваються психічні зрушення в деяких членів суспільства, коли людина перетворювалася з володаря природи у звіра. Це не просто перехід у стадію первісності (дикості), в набагато складніше явище.

Канібалізм в стадії первісних народів добре описаний Дж. Фрезером, де він носив ритуально-релігійний характер, а не психічний. В аборигенів Австралії існував звичай відрізати куски плоті від тіла мертвого воїна і з’їдати їх. Вони вірили, що завдяки цьому відвага вбитого залишиться в племені. Племена намау з Нової Гвінеї вважали, що в тому випадку, коли один чоловік вбив іншого законно, тобто під час війни і поїв його м’яса, то душа жертви ввійде в тіло переможця і таким чином посилить його якості як воїна. Звідси і пішов розповсюджений у них канібалізм.

Події ж голодоморів носили інший характер. Людоїдство цього періоду – це зрушення рівноваги народної психіки, безумний крик душі, невтримний рефлекс, на кінець повна відсутність відчуття гидування. Остаточо невирішене питання, чи є людоїдство винятковим психозом на ґрунті голоду, чи свідомо атаківізму психіки людини у зв’язку з переходом її на положення тварин.

Професор Франк розрізняв у голодуючих три стадії стану психічних реакцій: стадія збудження, пригнічення і термінальності. Цікаво, що до аналогічних висновків щодо причин канібалізму в культурних країнах прийшов на початку 20-х рр. ХХ століття відомий майстер “оповідань жахів” Г. Лавкрафт. В отворах “Картинка в старовинній книзі” та “Повернення до нащадків” змальовано дві можливі стадії переходу до споживання людського і тваринного сирого м’яса – психічна аномальність і поступова деградація до рівня тварини.

З медичної (психіатричної) точки зору голод дуже сильно впливає на центральну нервову систему. Сіра речовина мозку втрачає до 30 % своєї ваги під впливом хронічного голодування. По Павлову, мозок страждає від голодування найбільше – він руйнується. Як відмічав Франк, психічна сфера голодуючих знаходиться під впливом страшної депресії, яка сприяє розладнанню координації психічних елементів. Увага повністю поглинається внутрішніми відчуттями. Гриньов звертав увагу на те, що для всіх функцій при голодуванні характерний пригнічений стан.

Погіршення загального психологічного стану суспільства можна ще пояснити постійними війнами, що супроводжувалися насильством

і знищенням людей, високою смертністю під час епідемій: “іспанки”, холери, тифу. Всі ці фактори зменшили в свідомості народу цінність життя. Звичайно, ці причини напряду не пов’язані з проявами людодіства, проте мають опосередковане значення.

Московський психіатр Розенштейн, вивчивши ряд матеріалів по людодіству, дійшов до висновку, що канібалізм проявився у найменш цінних з психологічного і соціального боку, елементів. Людоїди – найчастіше інтелектуально нерозвинені люди. У таких натур під впливом голодування настає особлива фаза стану свідомості з тупістю і переважанням елементарних відчуттів (голод, ситість). Як було визначено, більшість людодідів звичайні селяни, які раніше не страждали ніякими формами психологічних хвороб. Проте були поставлені у виняткові зовнішні умови, які примусили цих людей займатися антилюдськими діями.

Викликають увагу факти, що велика кількість людодідів були жінками, які повинні уособлювати милосердя. Це можна пояснити тим, що крім всіх вищеназваних причин, на жінці завжди висів “Домокловий меч” турботи про інших членів сім’ї, їх побут і харчування. І тому, коли в домі лежав труп когось із членів сім’ї, то виникала дилема: “Чи віддати його на з’їдання червам (поховати), чи рідному батькові, чоловікові, дітям?” Інколи ця дилема вирішувалася на користь останніх. “Я народила сина, я його і зарізала”, – говорила одна мати – людодідка.

Відомі випадки, коли багатодітні батьки приносили в жертву когось із своїх дітей, щоб порятувати інших. Інколи їли також померлих родичів. Людей, що вдавалися до канібалізму, засуджували і найчастіше вироком їм був розстріл. Очевидці свідчать, що заарештовані за людодіство селяни в село більше не поверталися. Випадки канібалізму були поодинокими в межах декількох сіл, хоча досить численними в масштабах всієї України. Спричинені вони були виключно божевіллям, розладом психіки виснажених багатомісячним голодом людей.

Явище канібалізму під час голодоморів носило історико-психологічний характер. Тоталітарна система, що зароджувалася своїми діями, спричинила страшенне голодування, яке в свою чергу змінило психічний стан українського селянина, штовхнуло деяких його представників на антилюдські вчинки. Людодіство в Україні не носило релігійного характеру і не повернуло суспільство до стану дикості. Канібалізм не був спадковим і як явище завершився із закінченням голоду. Зрозуміло, що це явище перехідне і викликане важкими тимчасовими умовами.

Голодомори привели до психологічної руйнації українського етносу. Голод ламав людину як особистість, у неї відбувалися незворотні психологічні зміни: деформувалася емоційна сфера, руйнувалася традиційна мораль. Крім того, тоталітарна система ввела суспільство в стан повного страху, залишки якого збереглися до нашого часу.

Рекомендована література:

1. Андреева Г.М. Социальная психология. – М.: Аспект Пресс, 1999.
2. Березин Ф.Б. Психологическая и психофизиологическая адаптация человека. – Л.: Наука, 1988.
3. Веселова О.М. Марочко В.І., Мовчан О.М. – Голодомори в Україні. 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947: Злочини проти народу. – К., Нью-Йорк, 2000.
4. Гофруа Ж. Что такое психология: В 2 т. / Пер с франц. – М.: Мир, 1992.
5. Данилова Н.Н., Крылова А.Л. Физиология высшей нервной деятельности. – М.: Учебная литература, 1997.
6. Дельгадо Х. Мозг и сознание. – М.: Мир, 1971.
7. Джемс У. Психология / Под ред. Л.А. Петровской. – М.: Педагогика, 1991.
8. Залізник Л.Л. Первісна історія України. – К.: Вища школа, 1999.
9. Захаров А.И. Как преодолеть страхи у детей. – М.: Педагогика, 1986.
10. Канібалізм під час голоду 1921-1923 рр.: історико-психологічний аналіз // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – Випуск 7: Спеціальний. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003.
11. Кондаш О. Хвилювання: страх перед випробуванням. – К.: Радянська школа, 1981.
12. Кьеркегор С. Страх и трепет / Пер. с дат. – М.: Наука, 1993.
13. Лавкрафт Г.П. Полное собрание сочинений. – М.: МП “Форум”, 1993. – Т. 2
14. Немов Р.С. Психология: В 3 кн. – М.: Просвещение: ВЛАДОС, 1995. – Кн. 1: Общие основы психологии.
15. Платонов К.К. О системе психологии. – М.: Мысль, 1972.
16. Поршнев Б.Ф. О начале человеческой истории (проблемы палеопсихологии). – М.: Мысль, 1974.
17. Риман Ф. Основные формы страха / Пер. с нем. Э.Л. Гушанского. – М.: Алетейа, 1998.

18. *Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932-1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД.* – К.: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2008.
19. *Фейгенберг И.М. Мозг, психология, здоровье.* – М.: Наука, 1972.
20. *Фрейд З. Сновидения. Избранные лекции.* – М.: Мысль, 1991.
21. *Фрэйзер Дж. Золотая ветвь. Дополнительный том.* – М.; К., 1998.
22. *Чунихин В. Пять фунтов человечины. Кошмар голода и разрухи на Николаевщине 20-х годов // Николаевские новости.* – 1998. – 14 октября.
23. *Шитюк М.М., Горбуров К.С. Миколаївщина в голодных 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947 роках.* – Миколаїв: Вид-во Ірини Гудим, 2007.
24. *Шитюк М.М. Голод-геноцид 1933 року: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків на території Миколаївщини // Миколаївщина: літопис історичних подій.* – Херсон: Олді-плюс, 2002.
25. *Шитюк М.М. Голодомори ХХ століття.* – К.: Геліон, 1997.
26. *Щербатых Ю.В. Психология страха: Популярная энциклопедия.* – М.: ЭКСМО-пресс, 1999.
27. *Юнг К.Г. Архетип и символ.* – М.: Ренессанс, 1991.
28. *Якобсон П.М. Психологические проблемы мотивации поведения человека.* – М.: Просвещение, 1969.